

ΟΙ ΡΟΜ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥΣ

Χατζησαββίδης Σωφρόνης, καθηγητής Γλωσσολογίας στο Α.Π.Θ.

1. Οι Ρομ της Ελλάδας

Οι Ρομ (Τσιγγάνοι και Γύφτοι) της Ελλάδας, εγκαταστημένοι ή μετακινούμενοι, αποτελούν ένα μέρος των Ρομ που ζουν σε όλη σχεδόν την υφήλιο. Άρχισαν να πρωτοεμφανίζονται σε περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας γύρω στον 11^ο αι. και στο σημερινό ελληνικό χώρο γύρω στο 14^ο με 15^ο αι. μ.Χ.. Έκτοτε ζουν σε διάφορα μέρη του ελληνικού χώρου, από τη Θράκη έως την Κρήτη, οργανωμένοι σε προσωρινούς ή μόνιμους οικισμούς, σύμφωνα με τις ιδιαίτερες αντιλήψεις τους και την ιδιαίτερη κοινωνική τους δομή, και εξαρτούν τις οικονομικές τους δραστηριότητες από τις ανάγκες της αγοράς που παρουσιάζονται στην περιβάλλουσα αυτούς μη τσιγγάνικη κοινωνία.

Η έλλειψη πολιτικής οργάνωσης, οι συνεχείς μετακινήσεις τους και η απουσία γραπτών μνημείων κράτησε για πολλούς αιώνες άγνωστη την καταγωγή τους και την ιστορία τους. Μόλις στα τέλη του 18^{ου} αι. οι γλωσσολόγοι ανακάλυψαν ότι η γλώσσα τους είναι μια ινδική γλώσσα, που ομιλείται στη βόρεια Ινδία, και ότι θα πρέπει να ξεκίνησαν, άγνωστο για ποιους λόγους, από την περιοχή αυτή κατά νομάδες μεταξύ του 9^{ου} και του 14^{ου} αι. μ.Χ. Η μελέτη των τσιγγάνικων διαλέκτων έδωσε και μια γενική εικόνα για τις διαδρομές που ακολούθησαν οι Ρομ κατά τη διάρκεια των μετακινήσεών τους προς τα δυτικά. Η εικόνα αυτή σε συνδυασμό με ορισμένες -πολύ λίγες- ιστορικές πηγές μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε με κάποια σχετική βεβαιότητα την εποχή που εμφανίστηκαν στον ελληνικό χώρο. Η πρώτη ιστορική μαρτυρία προέρχεται από ένα γεωργιανό συναξάρι με τίτλο “Βίος του Αγίου Γεωργίου του Αθωνίτη” που γράφτηκε το 1068 μ.Χ. στη μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους. Στο κείμενο αυτό ονομάζονται *Adsincani* και παρουσιάζονται ως κακούργοι και απόγονοι του μάγου Σίμωνα. Αναφέρεται μάλιστα ότι το 1059 μ.Χ. εντυπώσιασαν το βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονομάχο, γιατί κατάφεραν να εξολοθρεύσουν τα άγρια θηρία που κατέστρεφαν το ζώα που υπήρχαν στο βασιλικό δάσος. Αναφέρονται και από βυζαντινούς συγγραφείς που έζησαν μεταξύ του 13^{ου} και 14^{ου} αι. (Θεόδωρος Βαλσαμών, πατριάρχης Αθανάσιος ο 1^{ος}, Ιωσήφ Βρυέννιος) ως μάγοι και προφήτες. Ένας Φραγκισκανός μοναχός, ο *Simon Simeonis*, αναφέρει το 1322 ότι ομάδα Ρομ εγκαταστάθηκε σε σπηλιές και σε σκηνές αραβικού τύπου κοντά στο Χάνδακα (Ηράκλειο) της Κρήτης (Liègeois 1994:18). Λίγα χρόνια αργότερα (1381 μ. Χ.) ιδρύεται το φέουδο των Τσιγγάνων (*Feudun Acinganorum*), το οποίο είναι πλούσιο και διατηρείται έως το 19^ο αι. Το 1384, όπως αναφέρεται από ανώνυμο περιηγητή, είναι εγκαταστημένοι έξω από τη Μεθώνη, στην Πελοπόννησο, ενώ την ίδια εποχή (1397) οι ιστορικές πηγές αναφέρουν ότι Ρομ βρίσκονται εγκαταστημένοι στο Ναύπλιο, τους οποίους μάλιστα ο Ενετός διοικητής τους παραχωρεί προνόμια. Αρχηγός τους είναι κάποιος *Johannes Cinganus*. Όπως φαίνεται, μετά από μια έξαρση των μετακινήσεων του πρώτου μεταναστευτικού ρεύματος προς τον ελληνικό χώρο και από εδώ προς τη βόρεια και δυτική Ευρώπη, που συνέβη μεταξύ 15^{ου} και 16^{ου} αι., οι ομάδες των Ρομ μείωσαν τις μετακινήσεις τους και άρχισαν να δημιουργούν μόνιμες εγκαταστάσεις. Στον ελληνικό χώρο εγκαταστάθηκαν κυρίως σε αγροτικές περιοχές της Πελοποννήσου, της Κέρκυρας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης. Η ποικιλία των εθνών που ήταν εγκαταστημένα στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, η πολιτισμική γειτνίαση με τους πληθυσμούς αυτούς και η υφιστάμενη νομαδική ζωή λόγω της ύπαρξης των μετακινούμενων κτηνοτροφικών πληθυσμών προσέφερε στους Ρομ ένα χώρο κατάλληλο για τη διαμονή τους και την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τους. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή εμφανίζεται ένα δεύτερο μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα Ρομ στην Ελλάδα που προέρχεται από την περιοχή της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης (Ιωαννίδου

1990:436). Ορισμένες ομάδες Ρομ χρησιμοποιούν πολλά στοιχεία από τη ρουμανική γλώσσα ή την αλβανική· πρόκειται προφανώς για ομάδες που μετακινήθηκαν από τη Ρουμανία και την Αλβανία τόσο στις αρχές του 20ου αι. όσο και πρόσφατα.

Σήμερα ο αριθμός των Ρομ που ζουν στην Ελλάδα υπολογίζεται σε 160 -200 χιλιάδες άτομα (Liègeois 1994:34), ενώ σύμφωνα με άλλους υπολογισμούς δεν ξεπερνά τα 100-120 χιλιάδες άτομα. Οι περιοχές στις οποίες είναι μόνιμα εγκαταστημένοι ή εγκαθίστανται περιοδικά είναι πολλές· αναφέρω παρακάτω μερικές, στις οποίες υπάρχει συγκέντρωση μεγάλου πληθυσμού: Αθήνα (Αγ. Βαρβάρα, Λιόσια, Ζεφύρι, Ασπρόπυργος), Θεσσαλονίκη (Δενδροπόταμος, Ελευθέριο-Κορδελιό, Εύοσμος, Μενεμένη), Αγρίνιο, Αλεξάνδρεια Ημαθίας, Αμαλιάδα, Γαστούνη, Διδυμότειχο, Εξαμίλι Κορινθίας, Θήβα, Κάτω Αχαΐα, Μεσολόγγι, Νέα Αλικαρνασός, Νέα Ιωνία Μαγνησίας, Εάνθη (Πούρναλικ, Γκαζχανέ, Δροσερό), Γενισέα, Κομοτηνή (Ηφαιστος), Σάππες, Αλεξανδρούπολη, Ορχομενός, Σέρρες, Σοφάδες, Φλώρινα, Νυμφόπετρα. Το σύνολο των Ρομ της Ελλάδας δεν αποτελεί μια ενιαία εθνοκοινοπολιτιστική και γλωσσική οντότητα. Οι μεταξύ τους διαφοροποιήσεις είναι πολλές και αφορούν τις χώρες προέλευσης (Ρουμανία, Αλβανία, Τουρκία κ.ά.), το βαθμό αφομοίωσής τους από την ελληνική κοινωνία, τη θρησκεία (Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι), τη μορφή της γλώσσας που μιλούν, το βαθμό εγκατάστασης (εγκαταστημένοι ή μετακινούμενοι) κ.ά. Όλες αυτές οι διαφοροποιήσεις είναι φυσικό να δημιουργούν επιφυλάξεις για μια ενιαία λεπτομερή επιστημονική προσέγγιση κάποιων τομέων της ζωής και του πολιτισμού των Ρομ. Γι' αυτό μια περιγραφή των Ρομ της Ελλάδας υποχρεώνει τον ερευνητή να περιοριστεί στα στοιχεία που παρουσιάζονται χωρίς μεγάλες διαφοροποιήσεις σε όλους σχεδόν τους Ρομ που ζουν στην Ελλάδα.

Η μακρόχρονη συμβίωση των Ρομ της Ελλάδας με τους μη τσιγγάνικης καταγωγής Έλληνες επέφερε μια επίδραση πολιτισμικών και ιδεολογικών στοιχείων, η οποία σε μερικές -πολύ λίγες- ομάδες Ρομ υπήρξε εντονότατη, ενώ στις περισσότερες ομάδες παραμένουν κυρίαρχα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας των Ρομ. Όσες ομάδες δέχτηκαν την πολιτισμική επίδραση της υπόλοιπης ελληνικής κοινωνίας αφομοιώθηκαν και ακολουθούν τα κοινωνικά πρότυπα και τις αξίες του πολιτισμού που είναι κυρίαρχες στην ελληνική κοινωνία (είδος επαγγέλματος, οικονομικές δραστηριότητες, τρόπος ζωής, εκπαίδευση κτλ.). Οι υπόλοιπες ομάδες, για τις οποίες γίνεται αποκλειστικά λόγος από τα αρμόδια όργανα της ελληνικής πολιτείας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όταν συζητούνται θέματα ρατσισμού, διαπολιτισμικής εκπαίδευσης κτλ., είναι οι ομάδες εκείνες που αντιστάθηκαν και συνεχίζουν να αντιστέκονται στην αφομοιωτική επέλαση των πολιτισμικών και άλλων προτύπων της μη τσιγγάνικης κοινωνίας. Η μη συνειδητή αντίσταση των ομάδων αυτών σε επιδράσεις, οι οποίες ενδεχομένως να αλλοιώσουν την ιδιαίτερη πολιτισμική φυσιογνωμία τους, γεννά κάποιες απορίες, οι οποίες είναι δυνατό να ερμηνευτούν με τη γνώση των στοιχείων που συνθέτουν αυτήν τη φυσιογνωμία.

Εκείνο που διαφοροποιεί τους Ρομ από τους υπόλοιπους Έλληνες είναι η εμμονή τους στη διαφορετικότητα, που συνίσταται κυρίως στο διαφορετικό τρόπο ζωής και στις διαφορετικές αξίες και ιδεώδη που ενστερνίζονται. Η διαφορετικότητα αυτή βρίσκει την έκφρασή της στα διαφορετικά επαγγέλματα που εξασκούν, στους τόπους που κατοικούν, στα έθιμα, στις αντιλήψεις τους για το ρόλο των φύλων, το γάμο, το χρήμα, την εξουσία και την εκπαίδευση.

Στην Ελλάδα ζουν δύο ομάδες Ρομ: οι μετακινούμενοι και οι εγκαταστημένοι. Οι πρώτοι είναι συνήθως καρποσυλλέκτες ή πλανόδιοι έμποροι φρούτων, λαχανικών και άλλων ειδών οικιακής ανάγκης. Οι τόποι διαμονής τους ποικίλλουν και συναρτώνται με την εποχή και την περιοχική εργασίας τους. Οι δεύτεροι κατοικούν συνήθως στις παρυφές των μεγάλων πόλεων, σε περιοχές συνήθως υποβαθμισμένες ή και σε χωριά. Τα επαγγέλματα που εξασκούν έχουν σχέση συνήθως με το εμπόριο και σπανιότερα με

παροδική εξαρτημένη μισθωτή εργασία. Τα επαγγέλματα που εξασκούν έχουν καθορίσει εν μέρει και τις οικονομικές - κοινωνικές τάξεις στις οποίες διακρίνονται οι Ρομ. Υπάρχει μία τάξη πλουσίων, οι οποίοι ελέγχουν ένα μεγάλο μέρος της εμπορικής δραστηριότητας που ασκείται από τους Ρομ, και μια τάξη φτωχών, οι οποίοι εξαρτώνται οικονομικά από την τάξη των πλουσίων.

Η κοινωνική οργάνωση είναι οργανωμένη με βάση τη συγγένεια, η οποία ως έννοια έχει ευρύτερο περιεχόμενο από αυτό που έχει η κοινωνία των άλλων Ελλήνων. Ο συνεκτικός συγγενικός κρίκος βρίσκεται στην ιδιαίτερη ομάδα (φάρα) και μέσα σ' αυτήν διαμορφώνεται η συνείδηση του νεαρού ατόμου. Αυτή καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το επάγγελμα του άνδρα αλλά και το ή τη σύζυγο που θα πάρει το νεαρό άτομο. Η οικογένεια των Ρομ είναι αυστηρά πατριαρχική και εμμένει σε αξίες, όπως η οικογενειακή συνοχή, η πολυτεκνία και ο γάμος σε μικρή ηλικία.

Όσον αφορά τη σχολική εκπαίδευση των Ρομ, υφίσταται ένας μύθος, αρκετά διαδεδομένος και μεταξύ τους, ότι δηλαδή η σχολική μόρφωση και οι σπουδές δεν αποτελούν στοιχείο απαραίτητο για τη ζωή τους και την κοινωνία τους. Η αλήθεια όμως είναι εντελώς διαφορετική· οι Ρομ θέλουν την εκπαίδευση, αλλά μία εκπαίδευση προσαρμοσμένη στις ανάγκες, τις αξίες και τις συνήθειες της δικής τους κοινωνίας. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα έχει δομηθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξυπηρετεί τις ανάγκες και τις αξίες της ελληνικής μη τσιγγάνικης κοινωνίας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ένα μεγάλο ποσοστό Ρομ, που φτάνει σε μερικές περιπτώσεις και το 81,8% , να παραμένουν αναλφάβητοι (Παυλή & Σιδέρη 1990: 52-54)

Τα στοιχεία που ακολουθούν αφορούν τη γλώσσα των Ρομ που χρησιμοποιεί μια μεγάλη ομάδα Ρομ της Ελλάδας, η οποία έχει κυρίαρχο λόγο στα κοινωνικά και πολιτιστικά δρώμενα του ελληνικού χώρου· πρόκειται για τους Ρομ που κατοικούν στην Αγία Βαρβάρα της Αθήνας και στο Δενδροπόταμο της Θεσσαλονίκης. Είναι πολύ πιθανό τη μορφή της γλώσσας που περιγράφεται παρακάτω να χρησιμοποιούν και άλλες ομάδες Ρομ της Ελλάδας, αλλά αυτό δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα, γιατί δεν υπάρχει σχετική έρευνα..

2. Η ρομανές

Η γλώσσα των Ρομ, η ρομανές (ή ρομανί), αντικατοπτρίζει κάποια χαρακτηριστικά του πολιτισμού τους, κυρίαρχο από τα οποία είναι η έντονη ποικιλία. Η γλώσσα που χρησιμοποιούν οι Ρομ της Ελλάδας παρουσιάζει μια τεράστια ποικιλία που εντοπίζεται κυρίως στο λεξιλόγιο και δευτερευόντως στη φωνητική, τη μορφολογία και τη σύνταξη. Η ποικιλία αυτή οφείλεται σε πολλούς παράγοντες: στους διαφορετικούς τόπους καταγωγής και διαμονής τους, στο βαθμό επίδρασης της ελληνικής, στην έλλειψη οργανωμένης εκπαίδευσης, στη μη κωδικοποίηση της γλώσσας τους και στη μη χρήση της γραπτής μορφής της.. Η ποικιλία όμως αυτή δεν είναι τόσο μεγάλη, ώστε να καθιστά αδύνατη την επικοινωνία μεταξύ των Ρομ διαφορετικών ομάδων. Με κριτήρια καθαρά γλωσσολογικά θα μπορούσαμε να πούμε πως η γλωσσική μορφή που χρησιμοποιούν οι Ρομ της Ελλάδας αποτελεί μια διάλεκτο της ρομανές και διακρίνεται σε διάφορα ιδιώματα, μερικά από τα οποία είναι τα ρουμέλικά, τα φιτσιρκα, τα ερλίκα και τα ρόμκα.

Η ρομανές των Ρομ της Ελλάδας είναι μια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα και παρουσιάζει αρκετά κοινά στοιχεία με τις άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Περιέχει στοιχεία των αρχικών γλωσσών των Ρομ (σανσκριτικά, χίντι, παντάμπι κ.ά), καθώς και πολλά στοιχεία από την περσική, την τουρκική, τη ρουμάνικη, τη αρμενική, τη βουλγαρική και, φυσικά, την ελληνική.

2.1. Φωνητική

Φωνητικά οι μορφές της ρομανές που ομιλούνται στην Ελλάδα περιλαμβάνουν αρκετούς φθόγγους που είναι κοινοί με τους φθόγγους της νεοελληνικής· περιλαμβάνουν όμως και μερικούς φθόγγους άγνωστους στη νεοελληνική, όπως τη σειρά των κλειστών δασέων φθόγγων (p_h , t_h , k_h , ts_h , k_h , k_h) και τη σειρά των παχέων συριστικών (tš , dž , š , ž). Η ύπαρξη αυτών των φθόγγων δημιουργεί και κάποιες παρεμβολές (inteferences), όταν οι Ρομ μιλούν νεοελληνικά (π.χ. αντί θέλω --> θέλω, αντί θεός --> θεός κτλ.).

Οι παρακάτω πίνακες παρουσιάζουν τους φωνηεντικούς και τους συμφωνικούς φθόγγους της ρομανές των Ρομ της Ελλάδας.

I. Φωνήεντα

Τόπος άρθρωσης	Μπροστινά	Κεντρικά	Πισινά
Άνοιγμα			
Κλειστά	i		? u
Ημίκλειστα	e		o
Ανοιχτά		a	

Στα παραπάνω φωνήεντα θα πρέπει να προστεθεί και το ημίφωνο i

II. Σύμφωνα

Τόπος άρθρωσης	διχειλικά	Χειλοδο ντικά	Μεσοδο ντικά	Οδοντικά	Συριστικά	παχιά συριστικά	Ουρανικά	υπερωικά	Γλωσσι δικό
κλειστά άηχα	p			t	ts	tš	κ	k	
κλειστά δασέα	ph			th	tsh	tš h	kh	kh	
κλειστά ηχηρά	b			d	dz	dž	g	g	
τριβόμεν α άηχα		f	θ		s	š	x	x	h
τριβόμεν α ηχηρά		v	δ		z	ž	γ	γ	
έρρινα	m			n			n	n	
πλευρικά				l			l'		
παλλόμενο				r					

Από τους παραπάνω φθόγγους πολύ σπάνια ακούγονται οι δασείς συριστικοί (tsh) και παχείς συριστικοί (tʃ h), καθώς και οι ηχηροί παχείς συριστικοί (dʒ και ʒ).

2.2. Φωνολογία

Από τη μέχρι στιγμής φωνολογική ανάλυση που έχουμε κάνει φαίνεται ότι οι σειρές των ουρανικών και των υπερωικών συμφώνων αποτελούν αλλόφωνα των φωνημάτων /k/, /kh/, /g/, /x/, /n/ και /l/, ενώ οι φθόγγοι [î], [h], [θ] [γ] και [δ] είναι περιθωριακοί. Το φωνολογικό σύστημα της ρομανές θα πρέπει να παρουσιάζει 5 φωνηεντικά φωνήματα (a, e, i, o, u) και 21 συμφωνικά· συγκεκριμένα από τις σειρές των κλειστών άηχων, δασέων και ηχηρών παρουσιάζονται τα χειλικά (p, ph, b), τα οδοντικά (t, th, d), τα συριστικά (ts, dz) και τα υπερωικά (k, kh, g), από τις σειρές των τριβόμενων άηχων και ηχηρών τα χειλικά (f, v), τα συριστικά (s, z), το παχύ συριστικό (ʃ) και το υπερωικό (x). Ακόμη παρουσιάζει το έρρινο χειλικό /m/ και οδοντικό /n/, το πλευρικό /l/και το παλλόμενο /r/. Ιδιαίτερα προβληματικές σειρές για τη φωνολογική ανάλυση είναι η σειρά των δασέων κλειστών και των παχέων συριστικών φθόγγων, κλειστών και τριβόμενων. Οι φθόγγοι παρουσιάζονται σε ελεύθερη ποικιλία οι μεν πρώτοι με τους αντίστοιχους άηχους κλειστούς, οι δε δεύτεροι με τους αντίστοιχους συριστικούς.

Ο τόνος είναι δυναμικός και κινητός. Ισχύει, όπως και στη νέα ελληνική, ο νόμος της τρισυλλαβίας.

2.3. Μορφολογία

Όσον αφορά τη μορφολογία, η ρομανές των Ρομ της Ελλάδας παρουσιάζει δύο γένη (αρσενικό και θηλυκό), δύο αριθμούς (ενικός και πληθυντικός), ενώ το όνομα παρουσιάζει ένα σύστημα οχτώ πτώσεων (ονομαστική, γενική, δοτική, τοπική, οργανική, αφαιρετική, αιτιατική, κλητική). Το ρήμα παρουσιάζει τέσσερις χρόνους (ενεστώτας, παρατατικός, μέλλοντας, αόριστος) και τρεις εγκλίσεις (οριστική, υποτακτική, προστακτική), ενώ δε γίνεται διάκριση του ποιού ενέργειας, όπως συμβαίνει στα νέα ελληνικά.

2.3.1. Το άρθρο

Το οριστικό άρθρο στην ονομαστική του ενικού είναι ο για τα αρσενικά ονόματα και ί για τα θηλυκά. Σε όλες τις άλλες πτώσεις παίρνει τη μορφή e.Το αόριστο άρθρο είναι το yek

2.3.2. Το ουσιαστικό

Τα ουσιαστικά λήγουν στην ονομαστική είτε σε φωνήεν είτε σε σύμφωνο, π.χ. ο kurkò “η εβδομάδα”, ο sap “το φίδι”. Τα ουσιαστικά που λήγουν σε -ò σχηματίζουν την ονομαστική πληθυντικού σε -e, π.χ. ο gonò “το τσουβάλι”, e gonè “τα τσουβάλια”. Τα ουσιαστικά που λήγουν σε -ì σχηματίζουν την ονομαστική του πληθυντικού σε (γ)a, π.χ. ο paì “το νερό”, e paγà “τα νερά”, i romnì “η γυναίκα”, e romnà “οι γυναίκες”. Τα ουσιαστικά που λήγουν σε σύμφωνο σχηματίζουν την ονομαστική του πληθυντικού σε - à, π.χ. ο sap “το φίδι”, e sapà “τα φίδια”. Τα ουσιαστικά που λήγουν σε -o σχηματίζουν την ονομαστική του πληθυντικού σε -òra, -ùra, π.χ. ο limòno “το λεμόνι”, e limònura “τα λεμόνια”. Υπάρχουν και ουσιαστικά που σχηματίζουν τον πληθυντικό με άλλο τρόπο, π.χ. ο vas “το χέρι”, e vastà “τα χέρια”, ο maθitìs “ο μαθητής”, e maθitèi “οι μαθητές”. Οι πλάγιες πτώσεις σχηματίζονται με βάση το σχήμα: θέμα+μόρφημα πλάγιων πτώσεων+μόρφημα πτώσης. Η κλητική είναι όμοια με την ονομαστική. Το μόρφημα των πλάγιων πτώσεων βρίσκεται στην κατάληξη της αιτιατικής. Τα πτωτικά μορφήματα είναι τα εξής: γενική -ko (-go μετά από n), δοτική -ke (-ge μετά από n),

τοπική-te (-de μετά από η), αφαιρετική -tar (-dar μετά από η), οργανική -sa π.χ. ονομ. ο kher “το σπίτι”, αιτιατ. e kher-ès “το σπίτι”, τοπική e kher-ès-te “στο σπίτι” κτλ.

2.3.3. Το επίθετο

Τα επίθετα λήγουν στην ονομαστική είτε σε φωνήεν είτε σε σύμφωνο. Η πιο συνηθισμένη κατηγορία είναι η κατηγορία των δικατάληκτων επιθέτων, τα οποία λήγουν στην ονομαστική ενικού στο αρσενικό γένος σε -ò και στο θηλυκό σε -ì, π.χ. barò “μεγάλος”, barì “μεγάλη”. Στις υπόλοιπες πτώσεις όλα τα επίθετα παίρνουν την κατάληξη -e.

Μια ιδιαιτερότητα της μορφολογίας του επιθέτου της ρομανές είναι αυτή κατά την οποία όταν το επίθετο έπεται του ουσιαστικού παίρνει την κατάληξη του ουσιαστικού, π.χ. sèmas e parnè kherèste “ήμουν στο άσπρο σπίτι” αλλά sèmas e kherèste e parnèste “ήμουν στο σπίτι το άσπρο”.

Ο συγκριτικός βαθμός των επιθέτων σχηματίζεται με το da(h)à +επίθετο και ο υπερθετικός με το ène+επίθετο, π.χ. daà temìzi “πιο καθαρός”, ο ène temìzi “ο πιο καθαρός”. Ο β' όρος της σύγκρισης εκφέρεται με αφαιρετική.

2.3.4. Τα αριθμητικά

Τα απόλυτα αριθμητικά από το 1 έως το 12 είναι τα εξής: yek “ένα”, dùì “δύο”, trin “τρία”, š tar “τέσσερα”, pànts “πέντε”, š o(v) “έξι”, eftà “εφτά”, oxto “οχτώ”, in à “εννιά”, deš “δέκα”, deš -u-yek “έντεκα”, deš -u-dùì “δώδεκα”. Άλλα αριθμητικά: biš “είκοσι”, trànda “τριάντα”, sarànda “σαράντα”, peìnda “πενήντα”, eksìnda “εξήντα”, endomìnda “εβδομήντα”, oγδònda “ογδόντα”, enenìnda “ενενήντα”, š el “εκατό”, dùì š el “διακόσια”, mìla “χίλια”

2.3.5. Οι αντωνυμίες

Από τις αντωνυμίες αυτές που εμφανίζονται στην καθημερινή ομιλία των Ρομ της Ελλάδας είναι οι προσωπικές, οι κτητικές και οι ερωτηματικές.

Οι προσωπικές αντωνυμίες της ρομανές είναι οι εξής: για το α' πρόσωπο με “εγώ” (πλ. amèn “εμείς”), για το β' πρόσωπο tu “εσύ” (πλ. tumèn “εσείς”) και για το γ' πρόσωπο von “αυτός” και νοì “αυτή” (πλ. von “αυτοί” και “αυτές”). Σχηματίζονται και κλίνονται όπως τα ουσιαστικά, δηλ. μόρφημα των πλάγιων πτώσεων+πτωτικό μόρφημα. Τα μορφήματα των πλάγιων πτώσεων είναι αντίστοιχα τα man (πλ. amèn), tut (πλ. tumèn), les και len (πλ. len). Τα πτωτικά μορφήματα είναι τα ίδια με αυτά των ουσιαστικών.

Οι κτητικές αντωνυμίες είναι για το α' πρόσωπο οι mo (munrò), mì (munrì), me (munrè) “μου”, για το β' πρόσωπο οι ko (kirò), ki (kirì) ke (kirè) “σου” και για το γ' πρόσωπο οι lèsko, làko, lèske (làke) “του”. Στον πληθυντικό οι αντίστοιχες κτητικές αντωνυμίες για το α' πρόσωπο είναι οι amarò, amarì, amarè “μας”, για το β' πρόσωπο οι tumarò, tumarì, tumarè “σας” και για το γ' πρόσωπο οι lèngo, lèngi, lènge “τους”.

Οι πιο συχνόχρηστες ερωτηματικές αντωνυμίες είναι οι εξής: kon “ποιος”, so “τι”, kài “πού”.

2.3.6. Το ρήμα

Η ρομανές περιλαμβάνει δύο μεγάλες κατηγορίες ρημάτων: τα γνήσια ρήματα της ρομανές και τα ρήματα της τουρκικής. Τα πρώτα στο α' πρόσωπο ενικού του

ενεργητικού ενεστώτα λήγουν σε -αν ή -ααν, τα δεύτερα έχουν τις καταλήξεις των ρημάτων της τουρκικής, δηλ. -im, -um, -? m.

Τα γνήσια ρήματα της ρομανές

Ως προς την κλίση τους διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: α) όσα έχουν στην κατάληξη του β' και γ' προσώπου του ενικού και του πληθυντικού του ενεργητικού ενεστώτα το φωνήεν ε, όπως τα ρήματα keràn “κάνω”, astaràn “πιάνω”, mekàn “αφήνω”, β) όσα διατηρούν σε όλες τις καταλήξεις του ενεργητικού ενεστώτα το φωνήεν α, όπως τα ρήματα dž an “πηγαίνω”, xan “τρώω”, trasàn “φοβάμαι” και γ) όσα έχουν στην κατάληξη του β' και γ' προσώπου του ενικού και του πληθυντικού του ενεργητικού ενεστώτα το φωνήεν ο, όπως τα ρήματα astardiàn “πιάνομαι”, siklinàn “μαθαίνω”, bariàn “μεγαλώνω”.

Ο ενεστώτας στην οριστική της ενεργητικής φωνής σχηματίζεται με το θέμα + τις εξής καταλήξεις:

-av,

-es, -as, -os

-el, -al, -ol

-as

-en, -an, -on

-en, -an, -on

Ο παρατακτικός στην οριστική της ενεργητικής φωνής σχηματίζεται ακριβώς όπως ο ενεστώτας+κατάληξη -as, π.χ. keràn-as “έκανα”, kerès-as “έκανες”, dž àn-as “πήγαινα”, dž àvas-as “πήγαινε” κτλ..

Ο μέλλοντας στην οριστική της ενεργητικής φωνής σχηματίζεται με το μόριο ka+ενεστώτα, π.χ. ka keràn “θα κάνω”.

Ο αόριστος της οριστικής της ενεργητικής φωνής των ομαλών ρημάτων σχηματίζεται με το θέμα του αορίστου+τις εξής καταλήξεις:

-dèm, -ièm, -istèm, -lèm

-dàn, -iàn, -istàn, -làn

-dàs, -iàs, -istàs, làs

-dàm, -iàm, istàm, -lèn

-dèn, -ièn, -istèn, -lèn

-dè, -iè, -istè, -lè

Υποτακτική έχει μόνο ο ενεστώτας και σχηματίζεται με το μόριο te+οριστική ενεστώτα, π.χ. man gàn te xan “θέλω να φάω”.

Η προστακτική έχει μόνο β' ενικό και β' πληθυντικό πρόσωπο και σχηματίζεται κατά κανόνα ως εξής:

β' εν. -Ø (-i, -a)

β' πλ. -en (-en, -an)

Τα ρήματα της τουρκικής

Ο ενεστώτας στην οριστική της ενεργητικής φωνής σχηματίζεται με το θέμα + τις εξής καταλήξεις

-im, -um, -? m

-sin, -sun, -? n

-Ø

-is (-imis), -us (-umus), -? s (-? m? s)

-sinis, -sunus, -s? n? s

-lar, -ler, -lar

Ο παρατακτικός στην οριστική της ενεργητικής φωνής σχηματίζεται ακριβώς όπως ο ενεστώτας+κατάληξη -as, π.χ. sevèrim-as “αγαπούσα”, sevèrsin-as “αγαπούσε” κτλ..

Ο μέλλοντας στην οριστική της ενεργητικής φωνής σχηματίζεται με το μόριο ka+ενεστώτας, π.χ. ka sevèrim “θα αγαπώ” ή “θα αγαπήσω”.

Ο αόριστος της οριστικής της ενεργητικής φωνής σχηματίζεται με το θέμα του αορίστου+τις εξής καταλήξεις:

-im, -um, -? m

-in, -un, -? n

-i, -u, -?

-ik (-imis), -uk (-umus), -? k (-? m? s)

-inis, -unus, -? n? s

-ilèr, -ulâr, -? lâr

Το βοηθητικό ρήμα sem “είμαι”

Ενεστώτας	Παρατατικός
(me) sem	(me) sèmas
(tu) san	(tu) sànas
(von) si	(von) sas
(amèn) sam ή samùs	(amèn) sàmas ή samùsas
(tumèn) sen ή sanùs	(tumèn) sènas ή sanùsas
(von) si	(von) sas

Η παθητική φωνή των ρημάτων σχηματίζεται σύμφωνα με την τρίτη κατηγορία των ρημάτων της ενεργητικής φωνής.

2.3.7. Η μετοχή

Η μετοχή εμφανίζεται με δύο μορφές, σε -ndos και σε -do (-lo, -no, -me). Η πρώτη έχει ανάλογη λειτουργία με τη μετοχή της νεοελληνικής σε -ο(ώ)ντας, ενώ η δεύτερη έχει λειτουργία αντίστοιχη με αυτήν του επιθέτου, π.χ. phirindòs “τρέχοντας”, vuradò “ντυμένος”.

2.3.8. Το επίρρημα

Ορισμένα συχνόχρηστα επιρρήματα είναι τα εξής: latš ès “καλά”, polukòs “σιγά”, zuralèste “δυνατά”.

2.4. Σύνταξη

Σε γενικές γραμμές η σύνταξη της ρομανές είναι όμοια με τη σύνταξη της νεοελληνικής. Κάποιες ιδιαιτερότητες που εμφανίζονται παρουσιάζονται παρακάτω.

α) η πτώση του αντικείμενου: ορισμένες φορές χρησιμοποιείται η ονομαστική αντί της αιτιατικής, π.χ. temizdì o kher (αντί temizdì o kherès) “(αυτός) καθάρισε το σπίτι”, o dzukèl dandaldàs mo vas (αντί o dzukèl dandaldàs mo vastès) “ο σκύλος δάγκωσε το χέρι μου”. Σύμφωνα με μία ερμηνεία (Messing 1998:19) αυτό συμβαίνει όταν το άμεσο αντικείμενο είναι άψυχο. Όταν το άμεσο αντικείμενο είναι έμψυχο εκφέρεται σε αιτιατική (ή άλλη πλάγια πτώση), π.χ. biandàs yek tš aès “(αυτή) γέννησε ένα παιδί”.

β) η σύνταξη της γενικής: η γενική ως ετερόπλιτος προσδιορισμός έχει λειτουργία αντίστοιχη με τη λειτουργία του επιθέτου, στοιχείο που επηρεάζει και τη μορφολογία της. Όταν το ουσιαστικό που προσδιορίζει η γενική βρίσκεται σε ονομαστική ενικού και είναι αρσενικού γένους, τότε η γενική διατηρεί τη μορφή της γενικής (σε ko, go) όπως περιγράφεται στο κεφάλαιο των ουσιαστικών, όταν βρίσκεται σε ονομαστική ενικού και είναι θηλυκού γένους παίρνει την κατάληξη -i (ki, g i). Όταν, τέλος, το προσδιοριζόμενο ουσιαστικό βρίσκεται σε άλλη πλάγια πτώση, ενικού ή πληθυντικού, τότε η κατάληξη της γενικής (ko, go) παίρνει την κατάληξη των πλάγιων πτώσεων του επιθέτου (ke, g e), π.χ. e romnèsko vastà si parnè “τα χέρια της γυναίκας είναι άσπρα”, αλλά dikàn e romnèske vastà “βλέπω τα χέρια της γυναίκας”.

γ) η σύνταξη του ρήματος “έχω”: το ρήμα που σημαίνει στη ρομανές “έχω” (si man) σχηματίζεται με το τρίτο ενικό πρόσωπο και την προσωπική αντωνυμία σε αιτιατική πτώση, δηλ. για τον ενεστώτα si man (=είναι σε μένα) “έχω”, si tut (=είναι σε σένα) “έχεις” κτλ., για τον παρατατικό sas man (=ήταν σε μένα) “είχα”, sas tut (=ήταν σε σένα) “είχα” κτλ.

δ) η λειτουργία ορισμένων πτώσεων: εκτός της γενικής, της οποίας η λειτουργία αναλύθηκε παραπάνω οι άλλες πτώσεις των ουσιαστικών χρησιμοποιούνται ως εξής: ι) η ονομαστική χρησιμοποιείται ως υποκείμενο, ως άμεσο αντικείμενο και μετά από προθέσεις, ιι) η αιτιατική χρησιμοποιείται ως άμεσο αντικείμενο, ως αιτιατική του χρόνου και ως υποκείμενο για το σχηματισμό του ρήματος siman “έχω”., ιιι) η δοτική χρησιμοποιείται ως αντικείμενο σε ορισμένα ρήματα, ως δοτική ηθική, ως δοτική του χρόνου και ως δοτική της αιτίας ή του σκοπού, ιiiii) η τοπική χρησιμοποιείται για δήλωση στάσης και κίνησης, ιv) η αφαιρετική χρησιμοποιείται ως αντικείμενο σε ορισμένα ρήματα, ως β' όρος της σύγκρισης, μετά από προθέσεις και για να δηλώσει ύλη ή αφαίρεση, ιvii) η οργανική χρησιμοποιείται για να δηλώσει το όργανο με το οποίο γίνεται κάτι., ιviii) η κλητική χρησιμοποιείται για κλητικές προσφωνήσεις.

2.5. Λεξιλόγιο

Όσον αφορά το λεξιλόγιο, η ρομανές περιέχει έναν αριθμό λέξεων τσιγγάνικων, μέσα στις οποίες συγκαταλέγονται και αρκετές λέξεις περσικής, αρμενικής και τουρκικής προέλευσης. Πολύ μεγάλος, όπως είναι φυσικό, είναι ο αριθμός των λέξεων ελληνικής προέλευσης και αφορά έννοιες, που δεν είναι σύμφυτες με τον πολιτισμό τους, καθώς επίσης και έννοιες της σύγχρονης τεχνολογίας, όπως τηλεόραση, τηλέφωνο κτλ., λέξεις που δηλώνουν τρόφιμα, εκκλησιαστικούς και επιστημονικούς όρους, ημέρες της εβδομάδας, ονόματα των μηνών, τοπωνύμια κτλ. (Χατζησαββίδης 1995). Μέρος αυτού του λεξιλογίου προσαρμόστηκε στο σύστημα της ρομανές, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες μορφήματα της ελληνικής συνδυάστηκαν με μορφήματα της ρομανές για να δώσουν μια καινούργια λέξη (π.χ. γραpsaràn “γράφω”, από το μόρφωμα του θέματος του αορίστου του ρήματος της ελληνικής γράφω + κατάληξη του α' ενικού του ενεστώτα των ρημάτων της ρομανές) (Messing 1987 & Χατζησαββίδης 1995).

Μεγάλος επίσης είναι και ο αριθμός των λέξεων που δανείστηκε η ρομανές από την τουρκική. Από το σύνολο των 1300 λέξεων που παραθέτει ο Messing στο λεξικό του το 27% είναι τουρκικής προέλευσης (Friedman 1989:409). Μερικές από τις πιο συχνές τουρκικής προέλευσης λέξεις που περιέχει η ρομανές των Ελλήνων Ρομ είναι οι εξής: herg ûn “κάθε μέρα”, askèri “στρατός”, adîmo “βήμα”, amà “αλλά”, baxt “τύχη”, bêlki “ίσως”, benzèrim “μοιάζω”, denîzi “θάλασσα”, fildzàno “φλιτζάνι”, kavûno “πεπόνι”, naxtâri “κλειδί”, tarlâna “χωράφι”.

Όλοι σχεδόν οι Ρομ της Ελλάδας χρησιμοποιούν παράλληλα με τη ρομανές και τη νεοελληνική. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη λειτουργική συρρίκνωση της ρομανές, η οποία έχει επιφέρει και τη δομική συρρίκνωση, η οποία αντικατοπτρίζεται στη σύνταξη. Γενικά η ρομανές παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά μιας γλώσσας που έχει παραδοθεί μόνο προφορικά: συρρικνωμένο λεξιλόγιο, χαλαρή δομή και μεγάλη μορφολογική ποικιλία.

3. Κείμενο

Το κείμενο που ακολουθεί είναι ένα δημοφιλές τσιγγάνικο τραγούδι. Παρουσιάζεται σε φωνητική καταγραφή, όπως ηχογραφήθηκε το 1986. Πληροφορητής ήταν ο Κώστας Φιλιππίδης, τότε 10 ετών.

Etsalg iesbasalèn sukàrg iloràkerèn teavès tasunès tebesèstatekhelès andabàvkanavès lolòdiklònuravès lolòdiklònuravès mandàdilarès

(Τα όργανα παίζουν και κάνουν όμορφα τραγουδάκια. Να έρθεις, να ακούσεις, να κάτσεις και να χορέψεις. Όταν έρχεσαι στο γάμο φοράς κόκκινο μαντήλι, φοράς κόκκινο μαντήλι και μένα τρελαίνεις)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΡΟΜΑΝΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η βιβλιογραφία και η αρθρογραφία που ακολουθεί περιλαμβάνει δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος περιλαμβάνονται όσα δημοσιεύματα αναφέρονται στη γλώσσα των Ρομ της Ελλάδας, ενώ στο δεύτερο όσα, χωρίς να έχουν γλωσσολογική προοπτική, περιέχουν ορισμένες αναφορές στη γλώσσα τους. Δημοσιεύματα που αναφέρονται σε άλλες πτυχές του πολιτισμού των Ελλήνων Ρομ δεν περιλαμβάνονται στην παρούσα βιβλιογραφία.

A' ΜΕΡΟΣ

Αναστασίου, Ευθ. “Οι Γύφτοι (Ρώμηδες) της επαρχίας Κονίτσης και η συνθηματική των γλώσσα” Ηπειρωτική Εστία 25 (1954), σσ. 481-484

Γεωργίου, Γ. “Η ρομανί γλώσσα” Η Καθημερινή/ Επτά ημέρες (8-1-1995), σ. 7

Πασπάτης, Αλ. Μελέτη περί των Τσιγγάνων και της γλώσσης αυτών.- Αθήνα: Εκάτη, 1995 (φωτομηχανική αναπαραγωγή από έκδοση του 1857)

Σοράβια, Τζ.. “Η γλώσσα και το ταξίδι” Courier (Δεκέμβριος 1984), σσ. 21-23

Σούλης, Χρ. “Τα “ Ρομκα” της Ηπείρου, ήτοι περί της συνθηματικής γλώσσης των Γύφτων της Ηπείρου” Ηπειρωτικά Χρονικά (1929), σσ. 146-156

Τριανταφυλλίδης, Μαν. “Τα “ ντόρικα” της Ευρυτανίας: συμβολή στα ελληνικά μαστόρικα” Λαογραφία 7 (1923), σσ. 243-258

Χατζησαββίδης, Σ. “Ελληνική-Ρομανές (τσιγγάνικα): μερικές περιπτώσεις αμοιβαίου δανεισμού” Μελέτες για την ελληνική γλώσσα (1995), σσ. 585-596

Χατζησαββίδης, Σωφ. “Οι Ρόμ της Ελλάδας: γλώσσα και πολιτισμός (συμβολή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση)” Μακεδόν 2 (1996), σσ. 83-87

Clay, D. “Influence of Greek on the speech of a Greek Gypsy community” BMGS 3 (1977), pp. 81-94

Friedman, V. “Turquismes en romani. A propos de l' é tablissement d' une langue rom litté raire et des composants lexicaux turcs des diffé rents dialectes” Tsiganes: identité , evolution.-Paris: Syros Alternatives, 1989, pp. 403-411

Igla, B. Das Romani von Ajia Varvara. Balkanologische Veröffentlichungen 29, 1996.

Martinez, Nic. Les Tsiganes.-Paris: P.U.F. (Que sais-je?), 1986

Messing, G. "Influence of Greek on the speech of a Greek Gypsy community" Byzantine and Modern Greek Studies 3 (1977), pp. 81-93

Messing, G. "Tsiganos and Yiftos: some speculations on the Greek Gypsies" Byzantine and Modern Greek Studies 7 (1981), pp. 155-167

Messing, G. "Lexical Reorientation in a Greek Romany Dialect" Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings of the Gypsy Lore Society .- New York, 1985, pp. 175-178

Messing, G. "A Greek Gypsy Dialect in historical Perspective" Journal of Modern Greek Studies 4 (2), 1986, pp. 121-128

Messing, G. A Greek Romany Glossary: as spoken in Agia Varvara (Athens).- Ohio: Slavica Publishers, Inc., 1987

Paspatis, G. Etudes sur les Tchighianés ou Bohémiens de l' Empire ottoman.- Constantinople: Imprimerie Antoine Koroméla, 1870

Tong, D. "Language use and attitudes among the Gypsies of Thessaloniki" Anthropological linguistics, 25 (3), 1983, pp. 375-385

Tong, D. "Romani as Symbol: sociolinguistic strategies of the Gypsies of Thessaloniki" Proceedings of the Annual Meeting of the Gypsy Lore Society, 1983

B' ΜΕΡΟΣ

Βασιλειάδου, Μ. & Παυλή-Κορρέ, Μ. "Kon ž anel but, but crdel" ama em "kon crdel but, but ž anel" .-Αθήνα: ΥΠΕΠΘ/ΓΓΛΕ, 1996

Γεριτσιδου, Ερ. Η κοινωνικοποίηση των Τσιγγάνων του Δενδροποτάμου

Θεσσαλονίκης και η κουλτούρα τους.- Θεσσαλονίκη, 1986

Εξαρχος, Γ. Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι.-Αθήνα: Γαβριηλίδης, 1996

Ευθυμίου, Αν. "Οι Γύφτοι (Ρώμηδες) της επαρχίας Κονίτσης και η συνθηματική των γλώσσα" Ηπειρωτική Εστία 3 (1954)

Ζεγκίνης, Ευστρ. Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης.-Θεσσαλονίκη: I.M.X.A., 1994

Θεοδωράκη-Λουλέ, Ν. Εμείς οι Τσιγγάνοι.-Αθήνα: Καραμπερόπουλος, xx.

Ιωαννίδου, Α. "Οι Ρομ (Τσιγγάνοι) του Δενδροποτάμου" Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης 2 (1990), σσ. 431-457

Παυλή, Μ. & Σιδέρη, Α. Οι Τσιγγάνοι της Αγ. Βαρβάρας και Κ. Αχαΐας.-Αθήνα: ΥΠΕΠΘ/ΓΓΛΕ, 1990

Tchongarova, I. “Οι αθίγγανοι στις βαλκανικές γλώσσες (η άποψη του πολιτισμού των αθίγγανων και η αντανάκλασή τους στις βαλκανικές γλώσσες)” στο Π. Γεωργογιάννης (επιμ.) Εκπαίδευση και διαπολιτισμική επικοινωνία.(πρακτικά του 1^{ου} διαβαλκανικού συνεδρίου, Πάτρα, 3-5 Μαΐου 1996)-Αθήνα: Gutenberg, 1997, σσ. 188-192

Τερζοπούλου, Μ. & Γεωργίου, Γ. Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα: ιστορία-πολιτισμός.- Αθήνα: ΥΠΕΠΘ/ΓΓΛΕ, 1996

Χατζησαββίδης, Σωφ. “Οι “ασθενείς” γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η στάση τους απέναντι στο γλωσσικό ηγεμονισμό: η περίπτωση της ρομανές” (υπό δημοσίευση στα Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου που οργάνωσε το Κ.Ε.Γ. με θέμα “Ισχυρές” και “ασθενείς” γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού, 26-27 Μαρτίου 1997)

Davanellos, N. “Les Tsiganes et la musique de motique grecque” Tsiganes: identité , evolution.-Paris: Syros Alternatives, 1989, pp. 489-495

Liégeois, J.-P. Roma, Tsiganes, Voyageurs.- Strasbourg: Conseil de l' Europe, 1994